

**УКРАЇНСЬКА ГРАМАТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ
НА РАННІХ ЕТАПАХ СВОГО РОЗВИТКУ**

У статті проаналізовано терміни, що використовувались в українських граматиках на ранніх етапах свого розвитку: у граматиках Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужєвича.

Ключові слова: термінологія, українські мовознавчі терміни, терміносистема, граMATика, фонетика, орфографія, морфологія, морфеміка, словотвір, синтаксис.

The article concentrates on the analysis of the terms used in Ukrainian grammar books on the early stages of their development: in grammar books by L.Zizaniy, M.Smotritsky, I.Uzhevich.

Key words: terminology, Ukrainian, linguistic terms, term system, grammar, phonetics, spelling, morphology, morphemics, word-building, syntax.

До важливих завдань мовознавчої науки у галузі вивчення окремих терміносистем та підсистем належить простеження шляхів їхнього формування, визначення основних етапів у процесі розвитку мови і науки про неї. Як зазначають дослідники, граматична думка, об'єктом якої є структура мови як окремого феномена, виникає передусім у зв'язку з потребами нормалізації літературної мови. Ці потреби глибоко усвідомлювали граматики в усі періоди функціонування української мови, починаючи від найдавніших часів до сьогодення. Адже зі ступенем розвитку мови й науки про неї на кожному його етапі виникають усе нові й нові проблеми у дослідженні мовних явищ, які потребують чіткої дефініції, однакового розуміння лінгвістичних понять, вироблення й систематизації термінологічних найменувань цих понять, кодифікації й запровадження їх у наукову практику.

Дослідник історії становлення й розвитку української граматичної термінології І. Огієнко зауважував, що термінологія — це зовнішня форма науки, що дає змогу легше й глибше науково працювати, чому стан наукової термінології завжди свідчить і про стан національної науки і наша мова дуже гнучка й зовсім придатна для творення термінологічних назв [8].

При вивченні окремих терміносистем і підсистем основну увагу слід зосередити передусім на її становленні, зокрема, виникненні термінів у вітчизняній науці.

Однією з проблем, яка й досі залишається актуальною, є розбіжності у визначенні складу конкретної наукової термінології. Так, наприклад, вітчизняні дослідники досить суперечливо описують кількісні параметри української граматичної термінології (далі УГТ). Зокрема І. Огієнко зараховує до УГТ усю відому на час написання його робіт мовознавчу термінологію, а саме *морфологічні, орфографічні, орфоєпічні, пунктуаційні, синтаксичні, фонетичні терміни* [8]. Н. Москаленко розглядає в межах граматичної *фонетичну, морфологічну* (а в її складі *морфемну та словотвірну*) і *синтаксичну термінологію* [5, с.3–4]. В. Захарчин, досліджуючи українські мовознавчі терміни кінця ХІХ – початку ХХ ст., а саме морфемні, морфологічні, пунктуаційні, синтаксичні, словотвірні, фонетичні терміногрупи, поняттям «українська граматична термінологія» взагалі не оперує [2].

У ХVІ – першій половині ХІХ ст. власне граматику досить послідовно визначали як науку, що вчить правильно говорити й правильно писати, а також підкреслювали її величезне значення. Зокрема М. Смотрицький у передмові до своєї граматики пише, що

«...грамматика есть всѣхъ наукъ основаніе... есть бо благопотребна отрокиѡмъ, пріятна старѣшмъ, сладка тайнамъ сопутница» [9, с. 3].

До граматик указанного періоду традиційно входили чотири частини: 1) *ортографія* (фонетико-орфографічний розділ); 2) *етимологія* (учення про вісім частин мови, тобто морфологія; 3) *синтаксис*, що містив правила «сочинения осьми частей слова» й учення про тропи та фігури; 4) *просодія* (в «Адельфотесі» й у Л. Зизанія вчення про різні види наголосу та його позначення на письмі; у М. Смотрицького — учення про віршові розміри).

Однак зміст цих частин переважно не відповідає їхнім назвам. Як цілком слушно зазначає дослідниця ранніх східнослов'янських граматик Н. Мечковська, «...морфологічні розділи граматики, крім власне морфології, уміщували відомості зі словотвору й лексикології; у складі синтаксису були також елементи лексикології (й семасіології), стилістики, риторики» [4, с. 34–35].

Вітчизняне граматичне вчення на ранніх етапах свого розвитку за сутністю становило певний конгломерат різноаспектних філологічних знань і, відповідно, понять і термінів. Відповідно до складу УГТ у цей час входили терміни фонетики й орфографії, морфології, морфеміки, словотвору, синтаксису, деяких інших філологічних дисциплін.

Давня традиція терміноворення в україністиці сягає періоду кінця XVI — першої половини XVII ст. І. Огієнко стверджував, що не може бути науки, якщо на її вислів недостає термінів, а в XVI—XVII ст. в Україні якраз і розвинулася наука, а разом з нею і граматична література. Найважливішими граматичними працями цього періоду, що дали поштовх до розбудови вітчизняного мовознавства в цілому, справедливо вважаються: «Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка» (1591р), «Грамматика словенская» Лаврентія Зизанія (1596 р.), "Грамматіки Славенския правильное Синтагма" Мелетія Смотрицького (1619 р.) та «Грамматъка словенская» І. Ужевича (у двох рукописах — паризькому та арраському, 1643 і 1645 pp).

У їхніх працях уперше в україністиці викладено теорію граматики, зокрема морфології, та сформульовано сутність основних її наукових понять. Крім того, у цих працях морфологічна термінологія вже була представлена як органічна частина граматичної термінології, як те підґрунтя, що разом із синтаксичною термінологією сприяло засвоєнню граматичних знань, визначало основні тенденції в подальшому розвитку граматичного ладу української мови. Спираючись на дефініції граматичних понять і категорій, що їх містили граматики класичних мов, які вважалися зразком упорядкованості й розвиненості термінологічних найменувань, староукраїнські граматисти виходили за межі загальноприйнятих класичних схем, унаслідок чого їхні праці набували оригінального характеру. Закріпивши на слов'янському мовному ґрунті вироблену ще в античних граматах термінологію, давньоукраїнські граматисти творчо використали її та створили велику кількість нових термінів, зважаючи на особливості рідної їм мови. В ілюстраціях до викладених теоретичних положень наводилися приклади, що засвідчують українське народнорозмовне мовлення. Взаємодія церковнослов'янської та живомовної народної стихій у терміноворенні була міцною основою, на якій пізніше формувалася питома українська термінологія. Термінологічна діяльність староукраїнських граматистів позитивно вплинула, зокрема, на формування граматичного вчення про частини мови, властиві їм граматичні (морфологічні) категорії та форми у наступні періоди розвитку граматичної думки.

Зокрема, використавши термінологію граматики 1591р., Л.Зизаній у своїй граматиці значно її розширив і вдосконалив, водночас зробив першу спробу кодифікації церковнослов'янської (словенороської) мови. Так, замість терміна *виновный надежь* запровадив термін *винительный*, увів термін на позначення прикметника — *имя прилагательное* (замість *налагаемое* та *имя*). Уперше у вітчизняному мовознавстві Л. Зизаній виділив творительный (орудний) відмінок, а систему дієслівних форм подав за двома (а не за тринадцятьма, як у грецькій мові) дієвідмінами (супружествами).

Граматика 1591р. і граматика Л.Зизанія підготували ґрунт для створення граматики М. Смотрицького, що являла собою повний курс граматики в її основних частинах. Описові морфологічних особливостей церковнослов'янської мови відведено в граматиці центральне місце (розділ «Етимологія»).

На думку сучасних дослідників, у граматиці М.Смотрицького вперше в українському мовознавстві було викладено засади граматичної теорії на основі залучення до лінгвістичного аналізу конкретного традиційно-книжного матеріалу церковнослов'янської мови із вдалим його поєднанням із рідною вченому живомовною стихією — тогочасною українською мовою, що відзначалася самотутнім характером і досить виразними специфічними особливостями [3, с. 77].

М. Смотрицький відійшов від грецької схеми частин мови, відкинувши невластивий слов'янській системі *артикль (различіє)*, і виділив за зразком латинських граматик теж вісім частин мови, додавши замість артикля *междометіє (вигук): імя, містоименіє, глаголь, причастіє, наречіє, предлогъ, союз, междометіє*. У відмінковій системі М. Смотрицький уперше виділив *місцевий (сказательный)* відмінок, закріпивши таким чином її семікомпонентний склад, як у сучасній морфологічній термінології. Учений виділив п'ять типів відмінювання імен, чотири з яких збігаються із сучасним розподілом іменників за відмінами, а п'яту відміну становили ті імена, які ототожнюємо із сучасним розумінням відмінювання прикметника як окремої частини мови (у М.Смотрицького — *имена прилагательныя*). Вагомим теоретичним здобутком ученого є виявлення в системі дієслова двох дієвідмін, а також незалежне від античних граматистів розуміння категорії виду, яке хоч і не збігається з сучасним, але дало поштовх до використання цього терміна у новому значенні. У системі часових форм дієслова М. Смотрицький виділив *времена причастія (дієприкметника)*, що, на думку дослідників, можна співвіднести з предикативними дієприкметниками грецької мови [7, с.15].

Термінологію М.Смотрицького вважають найдосконалішою в розвитку граматичної думки давнього періоду. Як зазначає В. В. Німчук, «М.Смотрицький удосконалив слов'янську лінгвістичну (й взагалі філологічну) термінологію, що існувала до нього, й створив безліч нових термінів, за допомогою яких можна було адекватно засвоїти або описати мовну систему. Як термінотворець М.Смотрицький не має собі рівних в історії давньої славістики. Той факт, що величезна кількість створених і введених ним термінів у незмінному або вдосконаленому вигляді функціонує й тепер у багатьох слов'янських терміносистемах ..., є переконливим доказом її науковості» [6, с.144—145].

Зіставному висвітленню багатьох граматичних явищ і передусім вченню про частини мови і морфологічні категорії було присвячено «Граматику словенську» І.Ужевича, яка є одним із важливих свідчень розвитку граматичної думки того часу. Але якщо М. Смотрицький, описуючи особливості, властиві морфологічним категоріям різних частин мови, орієнтувався на старослов'янську мову в її східнослов'янській редакції, то

І. Ужевич акцентував увагу на визначальних рисах морфологічних категорій, властивих українській мові і ставив перед собою практичні завдання, «наслідуючи поширені тоді в Західній Європі методи граматичного аналізу будь-якої мови, характеризував їх у порівнянні з мовою латинською, польською, рідше з старослов'янською, грецькою...» [1, с.52]. А це свідчить, як зауважує М.А.Жовтобрюх, про глибоке його знання об'єкта дослідження, вперше включеного ним до граматичного опису, розуміння природи описуваних понять і запровадження термінів для їхнього найменування [1, с. 58].

Система частин мови щодо кількісного складу та термінологічного позначення в граматиці І. Ужевича майже повністю збігається з тим, як її подано у граматиці М.Смотрицького. Відмінним, новаторським є опис, окремих граматичних категорій. Наприклад, І.Ужевич подає не сім (як у М.Смотрицького) часткових родових категорій імен, а лише три, як у сучасній мові: *рід чоловічий, жіночий і середній*. Відмінків у нього всього шість. На позначення форм, співвідносних із місцевим відмінком, І.Ужевич

уводить поняття *несталий відмінок*, при цьому зазначає, що він не вживається самостійно, а лише в поєднанні з прийменниками, отже, і не належить до жодного з відомих відмінків. Багато уваги приділено описові граматичних категорій дієслова. При цьому І.Ужевич теж виявив новаторство: він увів тричленну категорію часу (теперішній, минулий і майбутній), чотиричленну категорію способу (дійсний, наказовий, бажальний, умовний). Хоч традиційно дієприкметник вважали окремою частиною мови, І.Ужевич розглядає його у складі дієслівних форм, як і форми, співвідносні з сучасним розумінням дієприслівника.

Спираючись на дефініції граматичних понять і категорій, що їх містили граматики класичних мов, які вважалися зразком упорядкованості й розвиненості термінологічних найменувань, староукраїнські вчені-граматисти нерідко виходили за межі загальноприйнятої класичної схеми, в результаті чого їхні праці набували оригінального характеру. «Оригінальність того чи іншого вченого виявлялася насамперед у тому, як він у поняттях і термінах своєї доби зміг дослідити чи описати слов'янську систему, які характерні її риси він помітив і виділив» [6, с.8]. Діяльність граматистів давньої доби, таким чином, була спрямована не лише на кодифікацію церковнослов'янської (словенороської) мови, але й позитивно вплинула на вироблення та упорядкування правописного узусу староукраїнської мови, а також на формування граматичної термінології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жовтобрюх М.А. Частини мови в «Граматиці слов'янській» І.Ужевича // Східнослов'янські граматики XVI-XVII ст. – К., 1982. – С.51-58.
2. Захарчин В. Українська мовознавча термінологія кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1995. – 24 с.
3. Кринець О., Васенко Л. Дослідження динаміки поглядів на поняття «терміна» // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. VII – С. 73-78.
4. Мечковская Н.Б. Ранние восточнославянские грамматики. – Минск, 1984. – 159 с.
5. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959. – 224 с.
6. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XVI-XVII ст. – К., 1985. – 222 с.
7. Німчук В. В. Основоположне значення «Граматики» М.Смотрицького у вітчизняному мовознавстві // Східноукраїнські граматики XVI-XVII ст. – К., 1982. – С. 6-20.
8. Огієнко І. Історія української граматичної термінології // Українська граматична термінологія з передмовою про розвиток її. –К.,1909. – С. 2–37.
9. Смотрицький М. Грамматіки Славеския правилное Синтагма... Єв'є, 1619 (тип.Віленського братства). – 492 с. (Факс.перевид.). – К., 1979. – 500 с.